

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 375.5.016

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.70-3.1>**Л. В. Пасічник**вчений секретар
КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради

УКРАЇНСЬКА МОВА В ОСВІТНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК 90-Х РР. XX СТ.)

У статті розглянуто питання ствердження української мови початку 90-х років XX століття на державному рівні, що відбулося на тогочасній підготовці вчителів української мови та літератури у вищих навчальних закладах України і зумовило появу проблем, які актуалізовані в сьогоденному освітньому дискурсі. Констатовано, що на початок 90-х років XX століття в Україні були створені соціокультурні та політико-економічні передумови щодо її державної відбудови. Зокрема ухвалення Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) слугувало підґрунтям для прийняття «Акту проголошення державної незалежності України» (1991 р.). З цього часу перед Україною постала низка завдань державотворчого характеру, з-поміж яких виокремлено завдання по створенню новітніх мовної та освітньої політик. Зазначено, що саме у цей час було запроваджено принципово новий підхід у викладанні української мови, який не лише перебудовував освітній процес, а й перебудовував уявлення про значення мови для державного функціонування, адже українська мова повинна була стати мовою спілкування, опікуватися зміною мовної функції повинні були вчителі-філологи.

Узагальнення матеріалу дало підстави до ствердження, що нормативно-правовими актами було зроблено низку кроків щодо широкого запровадження української мови на всі освітні рівні, втім цей процес було загаломовано через обставини, які потребують докладного аналізу. Це був невпевнений рух компромісів (рідна словесність – українська словесність; підготовка вчителів та їхнє «перенавчання»). Ця нечіткість руху заклала підвалини для сьогоденних суперечностей щодо мовного співіснування на теренах України. Наголошено, що важливо було вчасно виявити та подолати проблеми і з підготовкою вчителів української мови та літератури, а також з їхнім вихованням; варто було значно розширити набір до вищих навчальних закладів педагогічного спрямування на визначену спеціальність та системно підтримувати вчителів-філологів у їхній практичній діяльності в закладах середньої освіти.

Ключові слова: мовна політика, українська мова, освіта, педагогічна освіта, підготовка вчителів української мови і літератури.

Постановка проблеми. Питання підготовки сучасного вчителя до роботи в нових умовах політико-економічного та соціокультурного розвитку є одним із провідних у сучасному освітньому дискурсі. Проблема, яка довгий час залишалася в межах наукового товариства, сьогодні вийшла на передній план. В умовах уведення карантинних обмежень та широкого впровадження дистанційного навчання суспільство отримало можливість спостерігати роботу вчителів, що проводять уроки в онлайн режимі. Загальні враження від цієї роботи, що час від часу висвітлюють ЗМІ, скоріше негативні, ніж позитивні. Вчительство було піддано прискіпливій (скоріше несправедливій) критиці, яка потребувала навіть втручання президента України. Тож нинішня ситуація, на нашу думку, актуалізувала низку проблем: підготовленість вчителів до роботи в онлайн режимі, забезпеченість освітнього процесу методичними та тех-

нічними засобами навчання та загалом ставлення суспільства до вчителя та його роботи. Питання фахової підготовки вчителів (зокрема української мови і літератури) відійшли на другий план. Утім саме цей аспект є надзвичайно важливим, оскільки дистанційне навчання, онлайн версії, ІКТ, на нашу думку, є лише засобом організації навчання. Підготовка вчителя української мови і літератури, його фаховість – це питання державного значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З огляду на викладене вище зауважимо, що загалом питання підготовки вчителя української мови і літератури широко представлене у вітчизняній педагогічній науці (В. Бабенко, Н. Бородіна, Т. Горохова, О. Караман, Т. Костолович, О. Кучерява, Н. Остапенко, Л. Рукуліс, І. Фоміна, С. Яворська та інші). Природно це питання є головним у дослідженнях методичного спряму-

вання. Утім переконані, що будь-яке нове знання повинно будуватися на вивченні вже наявного доробку, досвіду. Розгляд цього питання у більшості наукових публікацій має лише контекстуальне значення.

Мета статті. Головною метою статті став розгляд питання ствердження української мови початку 90-х рр. ХХ ст. на державному рівні, що відобразилося на тогочасній підготовці вчителів української мови і зумовило появу проблем, які актуалізовані в сьогоденному освітньому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. На початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні були створені соціокультурні та політико-економічні передумови щодо її державної відбудови. Зокрема, як справедливо стверджують вчені, ухвалення Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) слугувало підґрунтям для прийняття «Акту проголошення державної незалежності України» (24 серпня 1991 р.). Із цього часу перед Україною постала низка завдань державотворчого характеру, з-поміж яких ми виокремлюємо завдання зі створення новітніх мовної та освітньої політик. У визначеному напрямі особливої ваги набуває зауваження О. Яковлевої: «Після розпаду СРСР у нових незалежних країнах проблема переформатування мовного простору, вироблення державної мовної політики, надання статусу державних та офіційних мов, мовного спілкування з іншими країнами і народами Європи і світу набули значної ваги не лише у внутрішньо- і зовнішньополітичному плані, але й у філософсько-освітньому та виховному» [10, с. 4]. Важливим вважаємо той факт, що в освітній політиці передусім звернули увагу на початкову освіту. Міністерством освіти України було констатовано, що «у великих промислових центрах в українські класи (школи) приходять російськомовні діти, оскільки навіть в українських сім'ях розмовляють російською мовою» [4, с. 23]. У виданих Міністерством методичних рекомендаціях підкреслювалася необхідність навчити дітей розмовляти українською, а не лише читати та писати.

Відзначимо, що це був принципово новий підхід у викладанні, який не лише перебудовував освітній процес, а перебудовував уявлення про існування мови. Українська мова повинна була стати мовою спілкування. І опікуватися зміною мовної функції повинні були вчителі.

На це було спрямовано ухвалення у 1991 р. «Державної програми розвитку української мови та інших національних мов на період до 2000 року». Проте, як слушно зауважує М. Кочерган, у зв'язку з відсутністю відповідальності «за невиконання названої державної програми відбулося пасивне їх саботування і пряме гальмування, і як результат, цей закон і програма, як і наступні програми, що були прийняті в 1997 і 2000 роках, не реалізо-

вані» [2, с. 20]. Утім, заради справедливості, наведемо позицію Н. Новородовської, яка наголошує, «після здобуття незалежності Україна не змогла відразу врегулювати культурні, соціальні, економічні, політичні проблеми та питання національної безпеки» [3, с. 30].

Отже, вже на початок 90-х рр. незадовільною щодо стану української мови в освітньому просторі залишалася ситуація на Сході та Півдні України. Зокрема, у документах 1992 р. зазначалося, що у вищих навчальних закладах перехід на українську мову навчання відбувався дуже повільно і навіть «з опором». Це дало підстави Міністерству освіти України для висновку: «Усе це засвідчує, що частина керівників закладів освіти ще живе ілюзіями про можливість повернення колишнього ставлення до української мови та мов національних меншин Української Держави, не усвідомлює того, що ці мови протягом тривалого часу принижувалися, а то й винищувалися на державному рівні, отже, й відроджуватися повинні також на державному рівні» [6, с. 4]. Також вперше було відкрито проголошено необхідність дотримання «єдиного україномовного режиму у навчальних та навально-виховних закладах», утім наразі «з українською мовою навчання і виховання» [6, с. 6].

Важливою з позицій нашого дослідження була публікація у цей час у Інформаційному збірнику Міністерства освіти України (1992 р., № 24) проекту: «Концепція літературної освіти. Єдність національної гуманітарної освіти в поліетнічних умовах України». Цей документ передбачав докорінну зміну шкільної літературної освіти, отже, він мав відобразитися і на підготовці майбутніх учителів української мови і літератури, оскільки визначив державні пріоритети у цій галузі. Окреслимо найбільш суттєві, на наш погляд, положення:

1) було проголошено зміну державного напрямку в освіті – гуманітаризація освітньої системи загалом («виховання буття в культурі»), формування особистості учня та відмова від старої системи освіти, яка виховувала «людський матеріал тоталітарного суспільства» [1, с. 24];

2) головне завдання школи – виховання «національно свідомих громадян, патріотів своєї незалежної Батьківщини, гордих за культуру, історію, мову своєї нації – рівноправної в сім'ї народів Європи» [1, с. 24];

3) ствердження концепції трьох мов для шкільного навчання: «державної, однієї із світових (європейських) та однієї з мов народів України» [1, с. 24].

На той час це були дійсно прогресивні положення, які лише зараз (практично через 20 років) поступово сприймаються всім суспільством як даність. Проте особливістю цієї концепції було те, що під час вивчення літератур у школах національних меншин пропонувалася така схема

літературної освіти: *рідна словесність, українська словесність та світова література*. При цьому підкреслювалося, що для цього не потрібні три вчителі. Цей курс мав читати один вчитель: «Отже, не «предметник» на всі класи, а свій учитель для кожної групи дітей, які зростатимуть на очах і з допомогою цього вчителя. Головне, щоб рідна мова й мова вчителя була однаковою, і щоб учитель був спеціально підготовлений працювати з дітьми його етнічної групи, яких він через рідну культуру поведе далі до сусідньої, ще далі до світової» [1, с. 27]. (Звертаємо увагу на «сусідню мову». Чи не визначалася нею українська мова – питання риторичне). Отже, припускаємо, це мав би бути вчитель української мови і літератури та світової літератури із додатковою спеціалізацією (припустимо російська словесність чи будь-яка словесність етнічної меншини).

Ускладнювалася ситуація і тим фактом, що впродовж 1991–1992 н.р. було запропоновано декілька варіантів навчальних планів для різних (за контингентом, педагогічним складом та матеріально-технічним забезпеченням) шкіл. Проте наголос щодо впровадження української мови як мови навчання був надзвичайно великим. Свідченням чого вважаємо окремий лист Міністерства освіти України «Про недоліки у впровадженні української мови навчання у навчально-виховних закладах» (№1/9-104 від 22 липня 1993 р.), де перераховані визначені прояви (пряма агітація проти впровадження української мови в навчальний процес, невиправдане поширення відкриття паралельних двомовних класів, недостатність навчальної та методичної літератури тощо). Уповільнювали перехід шкіл на українську мову навчання, як стверджує В. Ткаченко, «недостатній рівень володіння українською мовою вчителів, використання застарілих методів навчання» [8, с. 173].

Визначена ситуація ускладнювалася обставинами, які окреслює І. Ткаченко: «Соціологічні дослідження 90-х рр. ХХ ст. показали, що за останнім радянським переписом населення 1989 р. українська мова переважає над російською у співвідношенні 64,7% та 32,8%. Серія опитувань 1991–1994 рр. продемонструвала суттєву перевагу російської: 56,2% і 43,8%. Ще помітнішою є різниця і між регіонами України: у північно-західній частині 77% респондентів обрали українську мову, тоді як у південно-східній 81,5% віддали перевагу російській мові» [9, с. 247]. Окреслені обставини мали привернути увагу освітньої спільноти, що вплинуло на підготовку вчителів, зокрема української мови і літератури. Серед характерних ознак цього періоду у розвитку вищої педагогічної освіти науковці визначають: «побудову вищої педагогічної освіти на національному ґрунті, посилення інтересу до обдарованої молоді, спроби поновити і вдосконалити форми роботи з нею,

увага до найбільш раціональних схем формування навчально-виховного процесу на принципах індивідуалізації та диференціації, самоосвіти, самовиховання» [5, с. 9].

Зміни освітніх акцентів цього часу влучно характеризує О. Семенов, коли констатує, що «утвердження нових соціально-педагогічних цінностей і пріоритетів, проголошення державного суверенітету України, прийняття Законів про мову, освіту, загальну середню освіту, Державної національної програми «Освіта» (Україна ХХІ ст.), Концепції національного виховання, мовної, літературної освіти стимулювали відродження національної політики в галузі вищої освіти. На першому з'їзді освітян наголошувалося на переході від менторського монологу до діалогічного спілкування рівноправних учасників навчально-виховного процесу, на зростанні питомої ваги навчальних дисциплін людинознавчого характеру і насамперед української мови» [7, с. 76].

Проте вчителів української мови і літератури для шкіл не вистачало. Тож почали посилати на курси перепідготовки вчителів російської мови і літератури [8, с. 174]. Цю тенденцію із перефільювання вважаємо надзвичайно важливою, на початку 90-х рр. вона була покликана подолати кадровий дефіцит у вчителях української мови. Задля перепідготовки вчителів за скороченою програмою було відкрито спеціальні факультети у Криворізькому, Тернопільському, Кіровоградському, Миколаївському та Харківському педагогічних інститутах [8, с. 175]. Вважаємо за необхідне відзначити особливості прояву цієї тенденції у наш час. Сьогодні вчителі російської мови і зарубіжної літератури також проходять «перенавчання», коли здобувають ще одну спеціалізацію, керуючись іншими мотивами (кількість годин для викладання російської мови у школах значно скоротилася).

Узагальнюючи викладене, відзначимо таке. На початку 90-х рр. ХХ ст. питання значення української мови в освітній сфері набуло надзвичайної ваги з огляду на процес державотворення України. Нормативно-правовими актами у цей час було зроблено низку кроків щодо широкого запровадження української мови на всі освітні рівні, втім цей процес було загальмовано через обставини, які ще варто аналізувати. Рішучих дій не було здійснено. Це був невпевнений рух компромісів (рідна словесність – українська словесність; підготовка вчителів та їхнє «перенавчання»). Ця нечіткість руху заклала підвалини для сьогоденних суперечностей щодо мовного співіснування на теренах України. Заради справедливості зазначимо, що вже у середині 90-х рр. були зроблені спроби суттєво оновити зміст мовної та літературної освіти, втім тут багато залежало від волі керівників закладів освіти та ентузіазму

викладачів. Можемо припустити, що певна поступливість початку 90-х та подальша невпевненість дій щодо української мови та літератури в освітньому просторі – це чинники, що призвели до сьогоденної конфліктної ситуації на сході України. Важливо було вчасно виявити та подолати проблеми і з підготовкою вчителів української мови і літератури і з їхнім вихованням; варто було значно розширити набір на визначену спеціальність та системно підтримувати вчителів у їхній практичній діяльності. Тож короткий огляд проблеми дозволяє зробити висновок про важливість уведення до будь-якого регуляторного акту, що визначає пріоритети розвитку освіти, норм прямої дії, дотримання яких було б обов'язковим і не забезпечувало впровадження державної політики, зокрема в сфері підготовки вчителів української мови та літератури.

Список використаної літератури:

1. Концепція літературної освіти. Єдність національної гуманітарної освіти в поліетнічних умовах України: проєкт. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. №24. С. 24–28; 1993. № 2. С. 2–8.
2. Кочерган М. Мовна ситуація і мовна політика в Україні. *Світгляд*. 2008. № 2. С. 18–23.
3. Новородовська Н.О. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964–1985 рр. *Молодий вечірний*. 2018. №11 (63). С. 30–35.
4. Навчання грамоти і розвиток українського мовлення російськомовних першокласників: методичні рекомендації. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 17–18. С. 21–27.
5. Прокопів Л.М. Навчально-виховна робота з обдарованою молоддю у вищих педагогічних закладах України (друга половина ХХ ст.) : 13.00.01. автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2006. 22 с.
6. Про додаткові заходи на виконання Закону «Про мови в Українській РСР» в системі Міносвіти України : наказ Міністерства освіти України №123 від 9 вересня 1992 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. №19. С. 3–9.
7. Семенов О.П. Професійна підготовка майбутніх учителів української мови і літератури : монографія. Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. 404 с.
8. Ткаченко В.І. Тенденції розвитку шкільної мовної освіти в Україні (1959–2013 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Херсон, Тернопіль. 2019. 279 с.
9. Ткаченко І.В. Мовна політика в Україні: проблема ціннісного вибору. *Сучасна українська політика. [Специвипуск: Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів]*. Київ : Фенікс. 2011. С. 245–252.
10. Яковлева О.В. Багатомовність українського суспільства як регулятивний фактор освіти і виховання в системі вищих навчальних закладів у контексті світового досвіду : дис. ... доктора філософ. наук : 09.00.10. Київ, 2016. 416 с.

Pasichnyk L. The Ukrainian language in the educational policy of Ukraine (beginning of the 1990s)

The article deals with the issue of the Ukrainian language in the early 1990s. at the state level, which reflected on the then training of teachers of the Ukrainian language and caused the emergence of problems that are actualized in the current educational discourse. It is stated that in the early 90's of the XX century. socio-cultural and political and economic preconditions for its state restoration were created in Ukraine. In particular, the adoption of the Declaration of State Sovereignty of Ukraine (1990) served as the basis for the adoption of the "Declaration of State Independence of Ukraine" (1991). Since that time, Ukraine has been faced with a number of state-building tasks, among which the task of creating the latest language and education policies has been singled out. It was noted that at this time a fundamentally new approach was introduced in the teaching of the Ukrainian language, which not only restructured the educational process, but restructured the notion of the importance of the language for state functioning. The Ukrainian language was to become a language of communication, teachers had to take care of changing the language function.

The generalization of the material gave rise to the claim that a number of steps have been taken with regard to the widespread introduction of the Ukrainian language at all educational levels, but this process has been slowed down due to circumstances that require detailed analysis. It was a precarious movement of compromises (native literature – Ukrainian literature; teacher training and their "retraining"). This inaccuracy of the movement laid the foundations for the current controversy over language coexistence in Ukraine. It was emphasized that it was important to identify and overcome problems both with the training and education of Ukrainian language and literature teachers; it was necessary to significantly expand the recruitment to a specific specialty and to systematically support teachers in their practical activities.

Key words: language policy, Ukrainian language, education, pedagogical education, teacher training of Ukrainian language and literature.